

ТАРИХ – ИСТОРИЯ – HISTORY

ӘОЖ 902.2

FTAXP 03.41.91;03.81.33

DOI 10.37238/1680-0761.2021.84(4).41

Сагидуллаев Д.З.***Қазан Федералдық университетінің аспиранты, Қазан, Ресей Федерациясы*****Корреспондент авторы: daryn_sagidullin@mail.ru**

E-mail: daryn_sagidullin@mail.ru

АЛТЫН ОРДА ДӘУІРІНІҢ ЖЕРЛЕУ ҚҰРЫЛЫСТАРЫ МЕН ҒҰРЫПТАРЫ, ОЛАРДЫҢ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ КӨРІНІСІ

Аңдатпа. Солтүстік-Шығыс Каспий маңы өңірі Алтын Орда кезеңінде мемлекеттің саяси және сауда орталықтарының бірі ретінде белгілі болды. Мемлекеттегі жүргізілген саяси өзгерістердің легі алдымен осы өңірлерге өз әсерін тигізіп отырды. Мұндай жаңашыл өзгерістер тек қана саясатта ғана емес, халықтың тұрмыстық-әлеуметтік сана сезіміне де ықпалын жүргізді. Осыған сәйкес мақаламыздың нысаны – ислам аясындағы жерлеу құрылыстары мен ғұрыптарының бейнесі. Зерттеу жұмысының мақсаты – Алтын Ордадағы діни өзгерістерден кейінгі жерлеу құрылыстары мен ғұрыптарының дамуын анықтау. Зерттеу жұмысы ХХ ғасырдың ортасынан бүгінгі таңға дейінгі Сарайшық, Жайық, Жалпақтал жұрттары және Мокринский I, Қараөзен (Мокринский III), Қошқар, Жалпақтал I, Райым I, Сегізсай (Лебедевка VIII) сынды жерлеу кешендерінде жүргізілген қазба жұмыстарының есептері негізінде жазылды. Зерттеу жұмыстарының нәтижесінде Алтын Ордада қалыптасқан жерлеу құрылыстарының түрлері мен ғұрыптар айқындалды және олардың қазақ қоғамына қалдырған әсері көрсетіледі.

Кілт сөздер: Солтүстік-Шығыс Каспий маңы; Алтын Орда; Жошы ұлысы; жерлеу ғұрыптары; жерлеу кешендері.

Кіріспе

Бізге Алтын Орда атауымен белгілі Жошы ұлысының мәдени ескерткіштерін зерттеу жұмыстары ХХ ғасырдың ортасынан кең өріс алып, бүгінде өз жалғасын табуда. Осы аралықта Алтын Орда заманына тиесілі көптеген қала-жұрттар мен елді-мекендердің сырлары ақтарылып, жария етілді. Біздің зерттеу жұмысымыздың нысаны – алтынордалық жерлеу құрылыстары мен ғұрыптары аталған кезеңдегі археологиялық жұмыстар негізінде ауқымды зерттеуге ұшырап, сол дәуір жөнінде мол мәлімет беріп отыр.

Қазіргі таңға дейінгі жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижесінде біз алтынордалық жерлеу ғұрыптарының екі наным-сенімдік тұрғыда, тәңіршілдік пен исламның тоғысы нәтижесінде қалыптасқандығына көз жеткіздік. Г.А. Федоров-Давыдовтың, В.А. Кригердің, Д.В. Васильевтің, В.А. Ивановтың, Э.Д. Зиливинскаялардың жарық көрген еңбектерінде алтынордалық жерлеу ғұрыптарының бастауы, қалыптасуы, шығу тегі айқын көрініс табады. Мақаламызда біз осы аталған негізгі бағытта дами отырып, ортақ бейнеге ие болған жерлеу құрылыстары мен ғұрыптарын қарастыра келе, оның қазіргі қазақ қоғамындағы жерлеу ғұрыптарына тигізген әсерін анықтаймыз.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Жүргізілген зерттеу жұмыстарының негізгі дерек көздері ретінде 1950 жылғы Сарайшықтағы Г.И. Пацевичтің басшылығымен жүргізілген алғашқы қазба жұмыстарының

есептері, кейінгі 1992 жылғы В.А. Афанасьевтің есебі, З.С. Самашевтің жұмыстары нәтижелері, К.М. Байпақовтың Жайықтағы жұмыстары есептері, Д.В. Марыксиннің, В.А. Кригерің Жалпақтал төңірегіндегі жерлеу кешендерінде жүргізген зерттеу жұмыстарының нәтижелері алынды. Зерттеу жұмысында тарихилық, салыстырмалы-тарихилық және хронологиялық жүйелілік әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижелері

Біз қарастырмақ Алтын Орда ескерткіштері Солтүстік-Шығыс Каспий маңында, Жайық бойында орналасқан. Атап айтсақ Сарайшық, Жайық, Жалпақтал маңайында зерттелген жерлеу кешендерінен анықталған жерлеу ғұрыптары болып отыр. Бұл жерлеу кешендерін зерттеу ХХ ғасырдың 70-ші жылдарынан басталып, күні бүгінге дейін жүргізіліп келеді. Зерттелген жерлеу кешендерінің қатары мынадай: Сарайшықтағы күмбез тәріздес жерлеу нысандары; Жайықтағы жерлеу нысандары; Жалпақталдағы Мокринский I, Қараөзен (Мокринский III), Қошқар, Жалпақтал I, Райым I, Сегизсай (Лебедевка VIII) және Қарауылтөбе I обалы жерлеу кешендерінен тұрады. Мұндағы археологиялық қазба жұмыстары Г.И. Пацевичтің, Е.И. Агееваның, Т.Н. Сенигованың, Ғ.А. Кушаевтың, Б.Ф. Железчиковтың, В.А. Афанасьевтің, З.С. Самашевтың, К.М. Байпақовтың, Д.В. Марыксиннің, М.Д. Қалменовтың басшылықтарымен жүргізілді.

Топография. Сарайшық, Жайық және Жалпақталдың жерлеу кешендері ескерткіштердің маңында және айналысында шоғырланған. Сарайшықта зерттелген жерлеу орындары негізінен топырақтық жерлеулер мен склептік-камералардағы бірнеше мүрделерден тұрады. Сарайшық жөнінде жазба деректеріндегі мәліметтерді зерттеу мен саралау кезінде ескерткіштің қала ішінде және қала сыртындағы жерлеу кешендерінің болғандығы анықталды. А.С. Алексеевтің айтуынша Сарайшықтың қалалық мәйіттері 200 м оңтүстігірек орналасқан және 1861 жылға таман Сарайшық (Сорочинка) өзенінің көктемгі тасуының салдарынан суға кетіп, жойылған [1, 5 б.]. Зерттелген деректерге сәйкес Сарайшық жерлеу орындарының топографиясы былай болса керек: қала тұрғындарының топырақтық жерлеулері ретіндегі қала сырты кешені болса, ал қала ішінде кесене сынды нысандардағы склептерде жерленген ақсүйектердің, жоғары тап өкілдерінің зияраттары болған.

Жайық топографиясында жерлеу кешені тұрғын-жайлардан солтүстік-батысқа 2 шақырым жерде орналасқан. Жел таудың (Свистун гора) үстінде және қала-жұртынан шығысырақ, Жайық бойында Бор тауларымен (Меловые горы) шектеледі. Таудың үстінде оба тәріздес күйге еңген кесене сынды жерлеу нысандарының қирандыларынан тұратын бес төмпешік кездесті [2, 138-139 б.].

Жалпақтал аумағында алтынордалық заманға тиесілі бірнеше жерлеу кешендері анықталып, зерттелінді. Олар бүгінде Мокринский I, Қараөзен (Мокринский III), Жалпақтал I, Қошқар және Райым I деген атауларға ие. Мокринский I, Қараөзен (Мокринский III), Жалпақтал I, Қошқар кешендерінің Жалпақтал топографиясында тығыз шоғырлануы, олардың қала-жұртымен тікелей байланыста болғандығының көрсеткіші бола алады. Бұл жерлеу кешендеріндегі қазба жұмыстары Ғ.А. Кушаев пен Б.Ф. Железчиковтың бастауымен өткен ғасырдың 70-ші жылдарының ортасында алғаш зерттелінді.

Мокринский I жерлеу кешені Қараөзеннің шығыс бетінде, екінші жағалау қабатының ескі арнасында орналасқан. Жерлеу кешені қазіргі Мәстексай мен Жаңажол ауылдары арасын жалғайтын көлік жолының екі бетін жайлай шоғырланған 75 обадан тұрады. Кешен Жаңажол ауылынан 1 шақырымда оңтүстік-шығыс бағытты бойлай жайғасқан. Ол батыстан шығысқа қарай 600 м ұзындыққа созылса, солтүстіктен оңтүстікке 200 м болып келеді. Кешен көлік жолымен екі бөлінген және жол 1 обаның үстінен өтсе, ал 3 оба жол жиегі салдарынан бүлінген. Төмпешіктердің диаметрлері 6 м-ден 20 м-ге дейін, биіктіктері 0,3 м-ден 1,2 м-ге дейін және кейбіреулерінде тонаушылардың әрекетінен төбесінде ұңғымалар қалған. Жерлеу кешенінің орталық бөлігіндегі кіші және орташа обалардың үйінділері бір-біріне жанасады, ал ірі обалар еректене бөлек орналасқан [3, 246-275 б.].

Қараөзен (Мокринский III) кешені Жалпақтал жұртынан шығысырақ 0,5 шақырым жерде шоғырланған. Жерлеу алаңы Қараөзеннің ескі арнасының оң беті жағалау үсті қабатында орналасқан және солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа қарай 200 м-ге созылса, ал оңтүстік-батыстан солтүстік-шығыс бағытта 100 м ұзындықты алып жатыр. Кешен диаметрлері 6-8-ден 30-35 м-ге жететін, биіктіктері 0,5-ден 1,5 м-дегі 36 оба үйінділерінен құралған. Обалардың үйінділері екі-үшеуден жанаса-біріге түзілген [4, 27 б.].

Қошқар кешені осы атаумен белгілі көлдің жағалауында, Жалпақтал жұртынан оңтүстік-батысқа қарай 5 шақырым қашықтықта шоғырланған. Көп мөлшерде күйдірілген кірпіштер қалдықтары кездесетін 10-нан кем емес обалар жиынтығынан құралған [4, 25 б.].

Жалпақтал I кешені Жаңажол ауылынан солтүстігірек 4-5 шақырымда, Жалпақтал жұртынан 1,3 шақырымда оңтүстік-батысырақ шоғырландырылған. Одан 5 шақырым оңтүстік-шығысырақ Мокринский I кешені және 2 шақырым солтүстік-шығыста Қараөзен (Мокринский III) кешені жатыр. Кешен 15 обадан түзілген [5, 4-7 б.].

Қала-жұрттарының ішінде, маңайында және айналасында орналасқан жерлеу кешендерінен бөлек Солтүстік-Шығыс Каспий маңында орналасқан алтынордалық кезеңге тән басқа да кешендерде зерттеу жұмыстары жүрігізілгенді.

Райым I кешені Жаңақазан ауылынан оңтүстік-батысырақ 1,5-2 шақырымда, құрғаған Райым көлінің оңтүстік жағалауында шоғырланған. Қиыр шаршы тәріздес 280x170 м ауданда топтастырылған жерлеу алаңында 48 обадан құралған [6, 4 б.].

Сегізсай (Лебедевка) обалары Лебедевка ауылының айналасында, Қалдығайты өзенінің жоғарғы бөлігінде, Оңтүстік Орал далаларының аз зерттелген өңірлерінде шоғырланған. Барлығы сегіз кешенге біріктірілген 300-ден аса обалар анықталса, оның ішінде 12 оба ғана кейінгі көшпелілер кезеңіне тән. Демек, алтынордалық дәуір обалары болып саналады [6, 15 б.].

Қарауылтөбе I кешені 26 обадан құралған, Қарауылтөбе ауылының солтүстік-батысында 1 шақырымда, Ақжайық ауданының орталығы Ақжайық ауылынан 70 шақырым оңтүстік-шығыста, Жайық өзенінің сол бетінде екінші жағалау үсті қабатында жатыр. Жерлеу кешені 1 га ауданды қамтиды [7, 194-207 б.].

Қорыта келе, Каспий маңының Солтүстік-Шығыс бөлігіндегі Алтын Орда ескерткіштерінің жерлеу орындары Жайық өзені бассейнінде ауқымды түрде жайлай шоғырланған. Олар оба тәріздес бірнеше кешендерден құрала келе, жерлеу үсті құрылыстарының басым бөлігі саман қоршаулар мен кесенелердің қирандыларынан тұрады. Жоғары сипаттағанымыздай Сарайшық пен Жайықтың жерлеу орындары қала-жұрттардың ішінде, 2 шақырымдық төңірегінде орналасса, ал Жалпақтал кешендері шашыраңқы күйде жайылып шоғырланған. Ең қысқа қашықтық 0,5 шақырым болса, ең алыс қашықтық 7 шақырым оңтүстігірек. Жалпақтал төңірегіндегі жерлеу орындары бірнеше оба тәріздес кешендер жиынтықтарынан құралған. Қалған зерттелген жерлеу кешендерінің Райым I, Сегізсай, Қарауылтөбе I біз қарастырып отырған қала-жұрттарынан әлдеқайда алыс қашықтарда орын тебуі, олардың орналасқан өңірлерде де ескі жұрттардың бар болуы мүмкін деген болжамға сүйеу бола алады.

Жерлеу үсті құрылыстары. Каспий маңы Солтүстік-Шығыс бөлігіндегі алтынордалық ескерткіштердің жерлеу орындары әртүрлі пішіндегі құрылыстардан тұрады. Оларда тәңіршілдік пен мұсыландық кезеңдердің дәстүрлері мен ғұрыптары біріктірілген деп айтуға болады. Қарастырып отырған ескерткіштерде біз жерлеу үсті құрылыстардың бірнеше түрі: жерлеу үсті саман қоршаулар, күмбез тәріздес склеп-камералар және кесенелерді зерттедік. Жерлеу орындарының шоғырлану аймағына байланысты жерлеу үсті құрылыстарының мөлшері де саналуан. Демек, егер жерлеу орындары қала-жұрттардың төңірегінде немесе ішінде орналасса, онда жерлеу үсті құрылыстары көбірек кездеседі.

Ең жие кездесетін жерлеу үсті құрылыстарының бірінші түрі – саман кірпіш қоршаулар. Мұндай қоршау құрылыстары негізінен Жалпақтал жұрты маңындағы

Мокринский I, Қараөзен (Мокринский III) және Жалпақтал I, сонымен қатар Қарауылтөбе I мен Сегізсай кешендерінде зерттелінді.

Жерлеу үстінде тұрғызылған мұндай қоршаулардың дені негізінен тікбұрышты пішінде, өлшемдері 0,4x0,2x0,1 м болатын саман кірпішті, бір-екі қатар бір жарым кірпішпен қаланған болып келеді.

Қоршаулы жерлеу орындарының көп бөлігі Мокринский I кешенінде анықталды. 1974-75 жылдарда жүргізілген қазба жұмыстарында зерттелінген 17 обаның ішіндегі 5 обада осындай қоршаулар кездесті. Ал, 2008-2011 жылдардағы қазба жұмыстарындағы 18 обаның 11-де табылған болатын [8, 130-141 б.]. Сондай-ақ, мұндай қоршаулар Қараөзендегі 5 обаның 4-нен табылса, Жалпақтал I-де тек қана бір мәрте кездескен [4, 27-33 б.; 5, 4-7 б.].

Қарауылтөбе I кешенінде жүргізілген қазба жұмыстары (1978 және 2007 жылдар) 26 оба ішіндегі 8-н ғана зерттеді және солардың ішіндегі 4 обадан тікбұрышты және дөңгелек пішінді қоршаулардың қалдықтары табылды [3, 246-275 б.]. Сегізсай кешеніндегі алтынордалық кезеңге тән 12 обаның 2-де ғана қоршаулар бірінде тікбұрышты, екіншісінде дөңгелек күйде анықталған [6, 15-22 б.].

Жерлеу үсті құрылыстардың келесі түрі күмбез тәріздес склепті-камералы болып келеді. Мұндай құрылыстар алғаш рет 1843 жылы Царев қалашығындағы А.В. Терещенконың қазба жұмыстары кезінде анықталды [9, 139-148 б.]. Бұл жерлеу үсті құрылысы біз қарастырып отырған аймақта тек Сарайшықта ғана алғаш болып 1950 жылы Г.И. Пацевичтің, Е.И. Агееваның және Т.Н. Сенигованың қазба жұмыстарында табылды [10, 27-30 б.]. 1992 жылы В.А. Афанасьевтің жүргізген қазба жұмыстарында кезекті осындай құрылыс қирандысы табылды. Археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижесінде мұндай құрылыстар жер бетінде қаланып, ішінде бірнеше адам мүрделері жерленген.

Жерлеу құрылыстарының келесі түріне кесенелер жатады. Кесенелер Алтын Орданың барлық өңірлерінде тұрғызылған және орналасқан аймағына байланысты бірнеше түрдегі құрылыс әдебі кездеседі. Ол дегеніміз, ғимараттарды салу кезінде табиғи ресурстарға және сәулет дәстүріне байланысты құрылыс көздерін қолдану есесінде әр өңірге тән әдеп ерекшелігі.

Солтүстік-Шығыс Каспий маңы бөлігінің кесенелері негізінен ортаазиялық сәулет дәстүрінен бастау алады, яғни кірпіштік құрылыстарға жатады. Сонымен қатар, аталған өңір Алтын Ордадағы кірпіштік кесенелердің басым шоғырланған аймақтарының бірі болып саналады. Біз қарастырып отырған өңір кесенелері өзінің сызбасы бойынша тікбұрышты пішінде, дәлізді өтпелдерден тұратын және склептардағы, тақтай қабірлердегі, әдеттегі қабірлерде немесе кейде саманмен қаланған қабірлерде жерленген бірнеше мүрделерден тұратын бір камералы ғимараттар болып келеді. Құрылыстардың тікбұрыштығына қарай олардың жоғарғы бөлігі күмбез тәрізді немесе шатырлы төбелерден тұрғызылған деген пайым жасауға болады. Қорыта айтқанда, аталған құрылыстар Орта Азия мен Иранға еліктеген Төменгі Еділ мен Орал өңірі кесенелерінің сырт келбеті мен сәулет дәстүрлерін дәл қайталайды [11, 44-67 б.]. Аталмыш кесенелер Сарайшықта, Жайықта және Жалпақтал төңірегіндегі жерлеу кешендері Қошқарда, Қараөзенде (Мокринский III) археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылып, зерттелінді.

Жерлеу ғұрыптары. Солтүстік-Шығыс Каспий маңы алтынордалық ескерткіштердің жерлеу орындарында жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижесінде анықталған жерлеу ғұрыптарын саралай келе біз мынадай топтарға бөлдік: *мұсылмандыққа дейінгі тәңіршілдікпен байланысты ғұрыптар, қалалық және далалық мұсылмандық ғұрыптар және көшпелілік пен мұсылмандық көзқарастар сабақтасқан ғұрыптар.*

Бірінші топ *мұсылмандыққа дейінгі тәңіршілдікпен байланысты ғұрыптар* біз қарастырып отырған алтынордалық жерлеу орындарында көп мөлшерде кездеспейді. Бұл жерлеу ғұрыптары көшпелілердің жерлеу ғұрыптары сақталғандығының көрсеткіші болады. Баспалдақты және жаңдатпалы қабірлерде, жай шұңқырлы обаларда, қоршауларда

жерленген мүрделермен бірге қарулар, қайшылар, сырғалар, қола айналар, монеталар және жануарлардың сүйектері бірге жерленген қабір шұңқырларында кездеседі. Біздегі деректер бойынша осы топқа жататын қабірлер Мокринский I, Райым I және Сегізсайда кездесті.

Мокринский I жерлеу кешеніндегі жүргізілген барлық зерттеу жұмыстарының нәтижесінде қазылған 74 қабірдің 68-і алтынордалық кезеңге тиесілі болса, оның 6-ы ғана таза шариғат бойынша жерленген. Демек, бұл кешенде көшпелілік қоғамның басым болғандығы көрінеді [12, 243-248 б.]. Ал, Райым I кешенінде бірнеше жылдық зерттеу кезінде 9 қабірдегі мүрделердің толықтай мұсылмандыққа дейінгі ғұрыппен жерленгендігі анықталды [6, 4-10 б.]. Сегізсай кешенінде алтынордалық кезең қабірлерінің ішіндегі екеуі осы топ жерлеу ғұрыптарына тиесілі [6, 15-22 б.].

Аталған үш жерлеу кешендеріндегі барлық мүрделердің басының бағыттары мынадай: оңтүстік – 30, оңтүстік-батыс – 24, оңтүстік-шығыс – 20, солтүстік – 2, солтүстік-батыс – 1, солтүстік-шығыс – 1 қабір. Ал үш қабірдің бағытын тонаушылықтың салдарынан анықталмады [12, 243-248 б.; 6, 15-22 б.; 5, 4-7 б.].

Жерлеу кешендеріндегі қабірлердің көп бөлігі екінші топқа, *қалалық және далалық мұсылмандық ғұрыптар* қатарына жатады. Олар шариғаттың барлық талаптарын орындай отырып, жерленген. Қабірлер баспалдақты, оңға қарай жаңдатпалы немесе саман кірпішті болып келеді. Мүрделердің бағыттары батысқа, солтүстік-батысқа қараса, ал беті құбылаға қаратылып, ешқандай жерлеу құралдарысыз қойылады.

Сарайшықта Г.И. Пацевичтің 1950-ші, В.А. Афанасьевтің 1992-ші және З.С. Самашевтің 1996-2009 жылдар аралығында зерттелінген барлық жерлеу орындарындағы қабірлер шариғаттың барлық талаптарына сәйкес келеді [10; 13; 14, 11-12 б.]. Сондай-ақ, Қошқардағы кесенедегі 2 қабірде [4, 25-27 б.], Қараөзендегі 19 қабірде [4, 27-33 б.], Жалпақтал I 2 қабірде [5, 4-7 б.] және Қарауылтөбедегі барлық 13 қабірде де шариғат талаптары қатаң сақталған [7, 194-207 б.]. Ал Мокринский I, Райым I-де мұндай қабірлер өте сирек және біріншісінде 6 қабір болса, екіншісінде 1-еу табылды. Сегізсай кешеніндегі 4 қабірде шариғат талаптарының орындалғандығы анықталды [6, 15-22 б.]. Сонымен қатар, Жайықтағы үлкен кесене қабірлерінің 10-ы және 2009 жылғы обалардың бірінде мұсылмандық ғұрыптағы мүрде анықталды [2; 15; 16; 17; 18].

Жерлеу ғұрыптарының үшінші тобына *көшпелілік пен мұсылмандық көзқарастар сабақтасқан ғұрыптар* жатқызылды. Бұл топта біз шариғат талаптарына сай жерленген, алайда кейбір көшпелі ғұрыптар сырғалардың, моншақтардың, қайшылардың және т.б. бірге жерленуінде көрінетін қабірлерді кездестіреміз. Мысалы, Жайықтағы жерлеу орындарында басы батысқа қаратылып, склептік қабірде жерленген кіші кесене мен үлкен кесенедегі №7 қабірлер кездесті. Олардан қола салпыншақтар, темір пышақ бөліктері мен екі сырға табылды [2; 15; 16; 17]. Тағы сондай мүрде 2009 жылғы обалардың бірінде анықталды. Онда мүрде солтүстік-батыс бағытқа қаратылған және қабірде сұр түсті қолдан соғылған қыш ыдыс пен қызыл түсті айналмада жасалған қыш ыдыс бөлшектері мен күміс тиын, ал аяқ шамасында қола айна табылды [18]. Сондай-ақ, 1974 жылы Қараөзендегі қазба жұмыстарында табылған екі қоршауда екі қабір табылып, олардың батысқа қаратылғандығы, бірінде сырға болса, екіншісінде ағаштың сынығы мен ұсақ малдың сүйегі табылған [4, 27-33 б.]. 2014 жылы Сегізсайдағы 3 обадан екі осы топқа тиесілі қабір анықталды. Бірі, оңтүстік-батысқа бағытталып, беті құбылаға қараса, екіншісі, жерлеу құралдарымен солтүстік-батысқа қаратылған [6, 15-22 б.].

Қысқаша айтқанда, жоғарыда қарастырылған жерлеу ғұрыптарының түрлері Алтын Ордадағы тәңіршілдік наным-сенімнің мұсылмандық сенімге өту кезеңінің көрсеткіші бола алады. Зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, біз бұл жерлеу кешендерін XIV ғасырға тиесілі екендігіне көз жеткіздік және мұндағы жерлеу ғұрыптарында сақталған көшпелілік дәстүрлердің ұзық уақыт бойы халық санасында жүргендігі белгілі болса, ал ата-баба аруықтарына тағзым ету ғұрпы, оларға арнап ас берілу дәстүрлерінің халық әдетінен мүлдем

ажырамағандығы жерлеу үсті құрылыстардың сопылық бағыттағы исламмен ұштасу негізінде серпіліс алғандығынан көре аламыз.

Талқылама. Алтын Орда заманында қалыптасқан жерлеу дәстүрлері мен ғұрыптары ең алдымен ислам дінінің келуімен жүре бастады. XIII ғасырда қабылданған ислам діні халық тұрмысында XIV ғасырда толық еніп, үлкен өзгерістер алып келді. Осының басты нәтижесі ретінде біз жерлеу құрылыстары мен ғұрыптардағы өзгерістерге баса назар аударамыз. Жерлеу ғұрыптарының жаңа бағытта дамуына басты қозғаушы күші зороастризмдік ата-баба аруақтарына тағзым етуші сенімдегі сопылық ислам бағытымен ұштасқан Ирандық құрылыс дәстүрінің Орта Азиялық даму ерекшелігіндегі нұсқасы болды [11, 2016, 55 б.]. Мұндай наным-сенім негізіндегі көзқарас көшпелілердің дәстүрлі сенімі тәңіршілдікпен жеңіл сабақтасып, біз қарастырып отырған құрылыс әдептері мен жерлеу ғұрыптарын қалыптастырды.

Біз бөліп қарастырған жерлеу құрылыстарының біріншісі *қоршаулардың* шығу тегі осы көшпелілік әдет-ғұрыптардан бастау алады деген пікірдеміз, өйткені мұсылмандық кезеңге дейінгі көшпелілердің обалары бірнеше құрылыс түрінде кездеседі. Атап айтқанда, олар: қабір үсті тас үйінділер, тас-топырақ үйінділер, топырақ үсті тас қалқандары, қабір үсті тас үйінділері және қабір айналасы тас шеңберлері [19, 28-33 б.]. Біздің болжам бойынша бұл құрылыстар сопылық исламның келуімен жаңа кейіпке еніп, саман кірпіштен тұрғызыла бастады және ашық түрде қалдырылды. Бұған қоршаулардың 10-15 см қалындықтан табылатындығы дәлел бола алады [7, 194-207 б.].

Төменгі Еділ қоршаулы жерлеу орындарын зерттеген археолог Д.В. Васильевтің пікірінше бұл қоршауларды обасыз жерлеу орындарына жатқызу керектігін және олардың ұзақ уақыт ашық күйде тұрғандығын атап көрсетеді. Ол мұндай жерлеу құрылыстардың аруақтарға тағзым етуге немесе салт-жоралғыларды өткізуге арналған болу керектігін айтады, өйткені мұндай шаралардың жүргізілгендігі қыш ыдыстардың қалдықтарынан, уатылған жануарлар сүйектерінен және от іздерінің табылуы себеп бола алады. Ал, қазіргі таңдағы қоршаулардың оба ретінде кездесуі олардың уақыт өте табиғи шөгуге ұшырап, осындай күйге түскендігін көрсетеді [20, 230-242 б.] және бізде бұл сөздерге қосыламыз, өйткені Мокринский I-гі обалардың жанаса екі-үшеуден кездесуі осы қоршаулардың кирандыларынан пайда болғандығынын нәтижесі.

Алтын Ордадан кейінгі заман қазақ қоғамында бұл құрылыстардың кең өріс алғандығы белгілі. Оған көптеген саяхатшылардың қазақ даласынан кездестірген саманнан соғылған жерлеу құрылыстарының кездесуі дәлел бола алады. Ал, қазіргі таңдағы жерлеу құрылыстары, бақилық болған адамдарға арнап тұрғызылатын үйлердің шығу тегі осы Алтын Орда заманынан бастау алған болса керек деген ой келеді.

Кесенелердің тұрғызыла бастауы ислам әсерімен жүргізілгенді және орта ғасырларда олардың сәулет дәстүрі екі аймақ: мамлүктік Мысыр мен парсылық Иран негізінде дамыды. Біз қарастырған Алтын Орда өңірлері осы Ирандық сәулет дәстүрлердің әсерімен келген бағыттар негізінде өзіндік даму жолында өрбіді. Алтын Ордадағы кесенелер сәулет дәстүрі екі түрде кездеседі – бірі, тастардан салынған кесенелер, екіншісі, саман немесе қызыл кірпіштерден салынған кесенелер. Бірінші кесене түрінің шығу тегі анадолылы-армениялық болса, екіншісінік ортазиялық сәулет дәстүрінен бастау алады. Анадолылық-армениялық сәулет түрі Еділ Бұлғариясы мен Қырымда етек алса, ортазиялық сәулет түрі Төменгі Еділде, Солтүстік Кавказдың далалы өңірлерінде, Еділ мен Жайық аралығында, сондай-ақ басқа да далалы өңірлерде кең өріс алды. Алайда, алтынордалық сәулет өнері аталған дәстүрлерді толықтай сол күйде қолданысқа еңгізе қоймады, өйткені зерттелген кесенелерде бірнеше дәстүрдің тоғысқан түрлері де, өзіндік ерекшеліктері де анықталды [11, 53-59 б.].

Жайық бойында зерттелген кесенелердің дені осы ортазиялық сәулет дәстүріндегі Төменгі Еділдік кесенелер бейнесін қайталайды. Олардың негізгі бөлігі саман мен қызыл кірпіштерді қатар пайдалана тұрғызылған және Жайықтағы кесенеде суфалардың кездесуі

олардың тағзым ету орындары болғандығының да көрсеткіші, тәңіршілдік ғұрыптардың белгісі бола алады. Кесенелердің барлығы жоғары тап өкілдерінен, билеуші топтарға немесе құрметті азаматтарға арнап тұрғызылғандығы белгілі. Мысалы, Ирандағы және оның сәулет дәстүрі аясындағы өңірлерде ерте кесенелер екі ірі топқа: күмбезді шаршы тәріздес және мұнаралы кесенелер. Мұнаралы кесенелер билеушілер мен ақсүйектерге арналса, күмбезді шаршы тәріздес кесенелер діни өкілдерді жерлеу орындары болып есептелді [11, 2016, 55 б].

Кесенелер Алтын Орданың барлық өңірінде қарқынды түрде тұрғызылды және олар көшпелілік наным-сенімнің шарифат талаптарынан тыс өзіндік дәстүрді дамытқандығының айқын көрінісі. Кесенелер арнайы белгілі адамдардан бөлек бүкіл әулеттік жерлеу орындары ретінде де қызмет етті және оларда жерленген адамдардың барлығы толықтай мұсылман бола қоймағандығы көшпелілік жерлеу ғұрыптардың қатар жүргендігінен байқаймыз. XIV ғасырда кесенелі жерлеу орындарының бүкіл халық арасында кең қолданысқа енуі ислам саясатының бұқараға толықтай сіңгендігінің нәтижесі болып табылады [21, 95-119 б.]. Демек, Алтын Орданың ұстанған дәстүрі көшпелілік пен мұсылмандық көзқарастардың сабақтастығы, сопылық бағыттағы ислам діні еді.

Алтын Ордада қалыптасқан дәстүрлер қазақ қоғамында әлі күнге дейін сақталды деп айта аламыз. Бүгінгі таңдағы жерлеу құрылыстары – бұл біздің дәстүрімізге осы алтынордалық дәуірден қалыптасқандығы жоғарыда келтірілген дәйектерден көре аламыз. Бұл дәстүрлердің XVIII-XIX ғасырларда да жақсы сақталғандығы жөнінде біз орыс саяхатшаларының күнделіктерінен, қолжазбаларынан кездестіреміз. Мысалы, 1861 жылы топограф А.С. Алексеевтің Сарайшықта жүргізген зерттеу жұмыстары кезінде ол ескерткіштегі жерлеу орындары қазақтар үшін қасиетті екендігін, осы жерлердегі мазарларда жерлену қазақтар үшін үлкен мәртебие екендігін айтады. Сонымен қатар, ол бұл жердегі жерлеу орындарында арнайы Бөкей Ордасының ханы Жәңгірдің бұйрығымен қоршаулар тұрғызылғандығы айтады [1, 2-6 б.]. Бүгінде бізге белгілі Қожа Ахмет Яссауи кесенесінің қазақ хандары пантеоны болуының өзі осы дәстүрдің қазақ қоғамында маңызды рөлге ие екендігінің көрсеткіші.

Исламның әсері Алтын Орда халқының жерлеу ғұрыптарына да үлкен әсерін тигізді. Қарастырылып отырған жерлеу кешендердегі қабірлердің басым бөлігі осы исламның әсерінен батысқа, солтүстік-батысқа қаратылып жерленген. Жерлеу ғұрыптарының айырмашылықтарына байланысты біздің оларды топтарға бөлуіміздің басты белгілерінің бірі осы мүрдelerinң бағыттары еді. Алтын Орданың мұсылмандық кезеңінде солтүстік, оңтүстік немесе шығыс бағыттарда жерленген мүрдelerinң кездесуі көшпелі тәңіршілдік нанымдардың белгісін білдіреді.

Біздің бірінші тобымыз *мұсылмандыққа дейінгі тәңіршілдікпен байланысты ғұрыптардағы* басы оңтүстікке, оңтүстік-батыс және шығысқа қараған мүрдelerinң басым көпшілікті құраса, қалғандары солтүстік, солтүстік-батыс және шығыс бағытта жерленген. Бір уақытта бірнеше бағыттағы мүрдelerinң жерленуі бұл алтынордалық кезеңге тән құбылыс, өйткені көшпелі тайпалар арасында қарқынды қозғалыстар мен араласулар жүрген кезең болып табылады. Г.А. Федоров-Давыдов бұл кезеңде (IV кезең) шығыстан келген моңғол тайпаларының әсерін баса көрсетеді, өйткені Төменгі Еділ және басқада өңірлерде солтүстік, солтүстік-шығысқа қаратылған мүрдelerinң саны артады. Оның айтуынша батыс, солтүстік және оңтүстік-батыс, шығыс бағыттарда мүрдelerinң көшпелі түрік тайпаларымен байланысты және олардың жерлеу ғұрыптарының ерекшеліктеріне байланысты бірнеше топқа бөліп қарастырады. Ал, біз қарастырған Мокринский I-гі оңтүстікке бағытталған мүрдelerinң келсек, Г.А. Федоров-Давыдов оларды ЖІ түріне жатқызады. Ол дегеніміз мүрдelerinң жәй ғана қабірде, ешқандай құралсыз, жануарлардың сүйектерісіз жерлеу орындары [22, 127 б.; 159 б.]. Бұл бағыттағы жерлеулер басым көпшілігі Төменгі Еділ қалаларындағы топырақты жерлеу кешендерінде кездеседі және олардың саны көп емес [8, 130-141 б.]. Л.Ф. Недашковский оңтүстік-батыс, оңтүстік-шығыс секілді мүрдelerinң

бағыттарын батысқа немесе оңтүстікке қаратылу кезіндегі ауытқулар болуы керек деп көрсетеді [23, 205-213 б.]. Қысқаша айтқанда, алтынордалық кезең жерлеу кешендерінде бірінші топ жерлеулері бірнеше көшпелі тайпалар есесінде қалдырылған, ал олардың аз мөлшерде кездесуі исламның кең түрде шарпығанын тағы да көрсетеді. Бұл кезеңде мұсылмандық баспалдақты, жаңдатпалы немесе саман кірпішті қабірлер кең таралады және олармен қатар кесенелердегі склепті жерлеулер әдетке айналады. Біздің пайымдауымызша мұндай қабірлердің қолданысы топырақ түзілімімен тікелей байланысты. Ол дегеніміз егер топырақ құрылымы шөгінділі немесе борпылдақты болса, қабір саман кірпіштен қаланып, жаңдатпасыз келеді, ал кесенелердегі склептер ондағы құрылысқа сәйкес қабір қазуды қажет етпеген соң жер үстік эпитафтары қолданылды.

Алтын Орда дәуірінде толықтай орныққан мұсылмандық жерлеу ғұрпы қазақ қоғамында негізгі орынға ие болды. Сарайшықта, Ақтөбе-Лаэтида жүргізілген қазба жұмыстары кезінде жоғарғы қабаттан табылған қабірлердегі мүрделердің барлығы осы шарифат талаптарын қатаң сақтап жерленгендігі осыны дәлелдей түседі. Қазіргі таңда мәйітті жерлеуде осы талаптардың қатаң сақталғандығына өзіміз куә болып жүрміз.

Қорытынды

Солтүстік-Шығыс Каспий маңы өңірі Жошы ұлысының орталық аймақтарының бірі ретінде мемлекеттегі ірі өзгерістердің нақ ортасында болды. Ұлыстағы ислам саясатының жүргізілуі Төменгі Еділ қала-жұрттарынан бөлек бірінші кезекте осы Жайық өңірі жұрттарына тікелей әсерін тигізе бастады. Ең алдымен бұл өңірдегі өзгеріс сауда жолдары есебінен жүрген отырықшылану болса, кейінгі халықтың ислам дінін қабылдауы халық санасына жаңа бетбұрыстар алып келді. Алтын Орда заманындағы бұл жаңашылдық халық тұрмысындағы жерлеу дәстүрлерінің жаңаша күйде дамуына жол ашты. Көшпелі тәңіршілдік, ата-баба рухына тағзым етушілік дәстүр ислам шарттарымен қатар жүре отырып, жерлеу ғұрыптарын өзіндік жолмен өрбітті. Нәтижесінде, алтынордалық кезеңде қалыптасқан жерлеу дәстүрлері кейін қазақ қоғамында жалғасын тауып, қазіргі таңда да өз ренкін жоғалта қоймады. Қорыта айтқанда, бүгінгі жерлеу дәстүрлеріміз, ғұрыптарымыз осы Алтын Орда кезеңінен бастау алып, исламның негізіндегі қазақтың өзіндік жерлеу дәстүрін қалыптастырды, яғни ата-баба аруақтарына деген құрмет қазақ даласында шарифат қағидаларымен қатар жүре отырып, өз орынын ешқашан жоғалтпады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Алексеев А.Е. О развалинах татарского города Сарайль-Джадита / А.Е. Алексеев // Уральские войсковые ведомости. – 1867. №30. – С. 2-7.

[2] Байпаков К.М. Отчет Уральской археологической экспедиции в 2001 году. Археологические работы в Западно-Казахстанской области. Уральск / К.М. Байпаков // Западно-Казахстанского центра археологии и истории. – 2001.

[3] Марыксин Д.В. Могильник эпохи Золотой Орды Мокринский I (по материалам работ 2008 года) / Д.В. Марыксин // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. – 2009. №1. – С. 246-275.

[4] Марыксин Д.В. Отчет о раскопках городища Жалпактал, посления Бауржан-Аяк и курганных комплексов Кошкар и Карозен в 2012 г. / Д.В. Марыксин // Архив Института Институт археологии имени А.Х. Маргулана. – 2013.

[5] Марыксин Д.В. Отчет о раскопках курганного комплекса Жалпактал I и городища Жалпактал / Д.В. Марыксин, А.А. Джубанов // Архив Института Институт археологии имени А.Х. Маргулана. – 2011.

[6] Марыксин Д.В. Отчет о раскопках курганных комплексов Райым I, Алебастрово I, Сегизсай (Лебедевка) VIII и городища Жалпактал в 2014 г. / Д.В. Марыксин // Архив Института Институт археологии имени А.Х. Маргулана. – 2015.

- [7] Кригер В.А., Марыксин Д.В. Могильник Караултобе I (к вопросу о захоронениях в сырцовых оградках) / В.А. Кригер // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. – 2008. №1. – С. 194-207.
- [8] Марыксин Д.В. Комплекс сырцовых мавзолеев у аула Айдархан / Д.В. Марыксин // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. – 2012. №1. – С. 130-141.
- [9] Глухов А.А. Подземный купольный склеп в «Кургане» №5 из раскопок А.В. Терещенко на Царевском городище в 1843 году / А.А. Глухов // Вестник Волгоградского государственного университета. – 2015. Сер. 4, Ист. №5 (35). – С. 139-148.
- [10] Пацевич Г.И. Раскопки развалин древнего города Сарайчика (по материалам ЗКАЭ 1950 г.) / Г.И. Пацевич // Архив Института археологии имени А.Х. Маргулана. – 1950.
- [11] Зиливинская Э.Д. Культовая архитектура Золотой Орды: происхождение и традиции / Э.Д. Зиливинская // Поволжская археология. – 2016. №2 (16). – С. 44-67.
- [12] Марыксин Д.В. Об одном типе сырцовых оградок Западного Казахстана / Д.В. Марыксин // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2012. Т. 14, №3. – С. 243-248.
- [13] Афанасьев В.А. Отчет о работе Гурьевского отряда на раскопках разрушаемый прибрежный полосы р. Урала с остатками золотоордынского городка Сарайджук / В.А. Афанасьев // Архив Института археологии имени А.Х. Маргулана. – 1992.
- [14] Самашев З.С. Отчет о работах Западно-Казахстанской археологической экспедиции ИА МОН РК по программе «Научно-прикладные исследования в области археологии – Культурное наследие. Раздел «Городище Сарайчик» в 2008 году / З.С. Самашев // Институт археологии им. А.Х. Маргулана. – 2009.
- [15] Байпаков К.М. Отчет Уральской археологической экспедиции в 2002 году / К.М. Байпаков // Архив Института археологии имени А.Х. Маргулана. – 2003.
- [16] Байпаков К.М. Отчет Уральской археологической экспедиции в 2003 году. Археологические работы в Западно-Казахстанской области / К.М. Байпаков // Архив Института археологии имени А.Х. Маргулана. – 2004.
- [17] Байпаков К.М. Отчет о работах на некрополе Кыркоба и городище Жаик Западно-Казахстанской области 2004 года / К.М. Байпаков // Архив Института археологии имени А.Х. Маргулана. – 2005.
- [18] Марыксин Д.В. Отчет о раскопках некрополя городища Жайык, комплекса Айдархан I, разведках на территории Жангалинского и Казталовского районов / Д.В. Марыксин, А.П. Крыгин // Архив Института археологии имени А.Х. Маргулана. – 2010.
- [19] Иванов В.А. Археологические памятники кочевников Центральной Азии в Восточной Европе в XIII-XIV вв. / Историческая и социально-образовательная мысль. – 2016. Том 8 №4/2. – С. 28-33.
- [20] Васильев Д.В. Статистический анализ золотоордынских захоронений в подкурганных оградках / Д.В. Васильев // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. – 2006. №1-2. – С. 230-242.
- [21] Гарустович Г.Н. «Теория мавзолеев» или региональные особенности культового мемориального зодчества Урало-Поволжья эпохи Золотой Орды (исторические и этнографические аспекты проблемы) / Г.Н. Гарустович // Золотоордынское обозрение. – 2014. №2(4). – С. 95-119.
- [22] Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов / Г.А. Федоров-Давыдов. – Москва: Издательство Московского университета, 1966. – 275 с.
- [23] Недашковский Л.Ф. Классификация погребальной обрядности грунтовых могильников округа Царевского городища / Л.Ф. Недашковский // Поволжская археология. – 2015. №3(13). – С. 205-213.

REFERENCES

- [1] Alekseev A.E. (1867). O razvalinakh tatrskogo goroda Sarail'-Dzhadida [About the ruins of the Tatar city of Sarayil-Jadi]. *Uralskie voiskovye vedomostvyi – Ural military news*, 2-7 [in Russian].
- [2] Baipakov K.M. (2001) *Otchet Uralskoi arheologicheskoi ekspeditsii v 2001 godu. Arheologicheskie raboty v Zapadno-Kazakhstanskoj oblasti* [Report of the Ural Archaeological expedition in 2001. Archaeological work in the West Kazakhstan region]. *Zapadno-Kazakhstanskogo centra arheologii i istorii – West Kazakhstan Center of Archeology and History* [in Russian].
- [3] Maryksin D.V. (2009) *Mogil'nik epohi Zolotoj Ordy Mokrinskij I (po materialam rabot 2008 goda)* [The burial ground of the Golden Horde era Mokrinsky I (based on the materials of the works of 2008)]. *Voprosy istorii i arheologii Zapadnogo Kazahstana – Questions of history and archeology of Western Kazakhstan*, 1, 246-275 [in Russian].
- [4] Maryksin D.V. (2013) *Otchet o raskopkakh gorodishe Zhalpaktal, poseleniya Baurzhan-Aiyak I kurgannykh kompleksov Koshkar i Karaozen v 2012 g.* [Report on the excavations of the Zhalpaktal settlement, the Baurzhan-Aiyak settlement and the Koshkar and Karozen burial mounds in 2012]. *Institut arheologii imeni A.Kh. Margulana – Institution of archaeology after A.Kh. Margulan* [in Russian].
- [5] Maryksin D.V. (2011) *Otchet o raskopkakh kurgannogo kompleksa Zhalpaktal I i gorodishe Zhalpaktal* [Report on the excavations of the mound complex Zhalpaktal I and the settlement of Zhalpaktal]. *Institut arheologii imeni A.Kh. Margulana – Institution of archaeology after A.Kh. Margulan* [in Russian].
- [6] Maryksin D.V. (2015) *Otchet o raskopkakh kurgannykh kompleksov Raiym I, Alebastrovo I, Segizsai (Lebedevka) VIII I gorodisha Zhalpaktal v 2014 g.* [Report on the excavations of the burial mounds of Raiym I, Alebastrovo I, Segizsai (Lebedevka) VIII and the settlement of Zhalpaktal in 2014]. *Institut arheologii imeni A.Kh. Margulana – Institution of archaeology after A.Kh. Margulan* [in Russian].
- [7] Kriger V.A., Maryksin D.V. (2008). *Mogil'nik Karaultobe I (k voprosu o zahoronenyah v syrcovyh ogradkah)* [The burial ground of Karaultobe I (on the issue of burials in mud fences)]. *Voprosy istorii i arheologii Zapadnogo Kazahstana – Questions of history and archeology of Western Kazakhstan*, 1, 194-207 [in Russian].
- [8] Maryksin D.V. (2012). *Kompleks syrcovyh mavzoleev u aula Ajdarhan / D.V. Maryksin* [The complex of raw mausoleums near Aidarkhan village]. *Voprosy istorii i arheologii Zapadnogo Kazahstana – Questions of history and archeology of Western Kazakhstan*, 1, 130-141 [in Russian].
- [9] Gluhov A.A. (2015). *Podzemnyj kupol'nyj sklep v «Kurgane» №5 iz raskopok A.V. Tereshchenko na Carevskom gorodishche v 1843 godu* [Underground domed crypt in the "Kurgan" No. 5 from the excavations of A.V. Tereshchenko at the Tsarevskoye settlement in 1843]. *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta – Bulletin of the Volgograd State University*, 4, №5 (35), 139-148 [in Russian].
- [10] Pacevich G.I. (1950). *Raskopki razvalin drevnego goroda Sarajchika (po materialam ZKAE 1950 g.)* [Excavations of the ruins of the ancient city of Saraychik (based on the materials of the ZKAE 1950)]. *Institut arheologii imeni A.Kh. Margulana – Institution of archaeology after A.Kh. Margulan* [in Russian].
- [11] Zilivinskaya E.D. (2016). *Kul'tovaya arhitektura Zolotoj Ordy: proiskhozhdenie i tradicii* [Cult architecture of the Golden Horde: origin and traditions]. *Povolzhskaya arheologiya – Volga Archeology*, 2 (16), 44-67 [in Russian].
- [12] Maryksin D.V. (2012). *Ob odnom tipe syrcovyh ogradok Zapadnogo Kazahstana* [About one type of raw fences in Western Kazakhstan]. *Izvestiya Samarskogo nauchnogo centra Rossiiskoi akademii nauk – Proceedings of the Samara Scientific Center of the Russian Academy of Sciences*, 14, 3, 243-248 [in Russian].

[13] Afanas'ev V.A. (1992). Otchet o rabote Gur'evskogo otryada na raskopkah razrushaemyj pribrezhnyj polosy r. Urala s ostatkami zolotoordynskogo gorodka Sarajdzhuk [Report on the work of the Guryev detachment at the excavations of the destroyed coastal strip of the The Urals with the remains of the Golden Horde town of Saraijuk]. Institut arheologii imeni A.Kh. Margulana – Institution of archaeology after A.Kh. Margulan [in Russian].

[14] Samashev Z.S. (2009). Otchet o rabotah Zapadno-Kazahstanskoj arheologicheskoy ekspedicii IA MON RK po programme «Nauchno-prikladnye issledovaniya v oblasti arheologii – Kul'turnoe nasledie. Razdel «Gorodishche Sarajchik» v 2008 godu [Report on the work of the West Kazakhstan archaeological expedition of IA MES RK under the program "Scientific and applied research in the field of archeology - Cultural heritage. Section "Saraychik settlement" in 2008]. Institut arheologii imeni A.Kh. Margulana – Institution of archaeology after A.Kh. Margulan [in Russian].

[15] Baipakov K.M. (2003) Otchet Uralskoj arheologicheskoi ekspedicii v 2002 godu [Report of the Ural Archaeological expedition in 2002]. Institut arheologii imeni A.Kh. Margulana – Institution of archaeology after A.Kh. Margulan [in Russian].

[16] Baipakov K.M. (2004) Otchet Uralskoj arheologicheskoi ekspedicii v 2003 godu. Arheologicheskie raboty v Zapadno-Kazahstanskoj oblasti [Report of the Ural Archaeological expedition in 2003. Archaeological work in the West Kazakhstan region]. Institut arheologii imeni A.Kh. Margulana – Institution of archaeology after A.Kh. Margulan [in Russian].

[17] Baipakov K.M. (2005) Otchet o rabotakh na nekropole Kyrkoba I gorodishe Zhaik Zapadno-Kazahstanskoj oblasti 2004 goda [Report on the work on the Kyrkoba necropolis and the Zhaik settlement of the West Kazakhstan region in 2004]. Institut arheologii imeni A.Kh. Margulana – Institution of archaeology after A.Kh. Margulan [in Russian].

[18] Maryksin D.V. (2010). Otchet o raskopkah nekropolya gorodishcha ZHajyk, kompleksa Ajdarhan I, razvedkah na territorii ZHangalinskogo i Kaztalovskogo rajonov [Report on the excavations of the necropolis of the Zhaiyk settlement, the Aidarkhan I complex, exploration on the territory of the Zhangalinsky and Kaztalovsky districts]. Institut arheologii imeni A.Kh. Margulana – Institution of archaeology after A.Kh. Margulan [in Russian].

[19] Ivanov V.A. (2016). Arheologicheskie pamyatniki kochevnikov Central'noj Azii v Vostochnoj Evrope v XIII-XIV vv. [Archaeological sites of nomads of Central Asia in Eastern Europe in the XIII-XIV centuries]. Istoricheskaya i social'no-obrazovatel'naya mysl' – Historical and socio-educational thought, 8, 4, 2, 28-33 [in Russian].

[20] Vasil'ev D.V. (2006). Statisticheskij analiz zolotoordynskih zahoronenij v podkurgannyh ogradkah [Statistical analysis of the Golden Horde burials in the underground fences]. Voprosy istorii i arheologii Zapadnogo Kazahstana – Questions of history and archeology of Western Kazakhstan, 1, 2, 230-242 [in Russian].

[21] Garustovich G.N. (2014). «Teoriya mavzoleev» ili regional'nye osobennosti kul'tovogo memorial'nogo zodchestva Uralo-Povolzh'ya epohi Zolotoj Ordy (istoricheskie i etnograficheskie aspekty problemy) ["Theory of mausoleums" or regional features of the cult memorial architecture of the Ural-Volga region of the Golden Horde era (historical and ethnographic aspects of the problem)]. Zolotoordynskoe obozrenie – Golden Horde Review, 2, 4, 95-119 [in Russian].

[22] Fedorov-Davydov G.A. (1966). Kochevniki Vostochnoj Evropy pod vlast'yu zolotoordynskih hanov [Nomads of Eastern Europe under the rule of the Golden Horde Khans]. Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta [in Russian].

[23] Nedashkovskij L.F. (2015). Klassifikaciya pogrebal'noj obryadnosti gruntovyh mogil'nikov okrugi Carevskogo gorodishcha [Classification of funerary rites of ground burial grounds of the Tsarevskoye settlement district]. Povolzhskaya arheologiya – Volga Archeology, 3, 13, 205-213 [in Russian].

Сагидуллаев Д.З.

НАДМОГИЛЬНЫЕ СООРУЖЕНИЯ И ПОГРЕБАЛЬНЫЕ ОБРЯДЫ ЗОЛОТООРДЫНСКОЙ ЭПОХИ, ИХ ОТРАЖЕНИЕ В КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Аннотация. В золотоордынской эпохе регион Северо-Восточного Прикаспия был известен как одним из центров политики и торговли Улуса Джучи. Потоки политических реформ происходящие в стране в первую очередь проходили через эти регионы. Такие новшества в государстве вели свои коррективы не только в сфере политики, но и в бытовой-социальном сознании народа. Исходя из этого объектом нашего исследования является картина сооружение некрополей и погребальных обрядов во время политики исламизации. Цель исследования – определить развитие и строение сооружение некрополей и погребальных обрядов после принятие ислама в Золотой Орде. Исследование было проведено на основе отчетов археологических работ на памятниках Сарайчик, Жайык, Жалпактал и в комплексах некрополей Мокринский I, Караозен (Мокринский III), Кошкар, Жалпактал I, Райым I, Сегизсай (Лебедевка VIII) начиная с середине XX века и до наших дней. В результате исследование было определено формирование в золотоордынское время виды надмогильных сооружений, погребальные обряды и их отражение в современном казахском обществе.

Ключевые слова: Северо-Восточный Прикаспий; Золотая Орда; Улус Джучи; погребальные обряды; комплексы некрополей.

Sagidullayev Daryn

TOMBSTONES AND FUNERARY RITES OF THE GOLDEN HORDE ERA, THEIR REFLECTION IN KAZAKH SOCIETY

Annotation. In the Golden Horde era, the North-Eastern Caspian region was known as one of the centers of politics and trade of the Jochi Ulus. The flows of political reforms taking place in the country primarily passed through these regions. Such innovations in the state made their own adjustments not only in the sphere of politics, but also in the everyday social consciousness of the people. Based on this, the object of our research is the picture of the construction of necropolises and funeral rites during the policy of Islamization. The purpose of the study is to determine the development and structure of the construction of necropolises and funeral rites after the adoption of Islam in the Golden Horde. The study was carried out on the basis of reports of archaeological work on the monuments of Saraychik, Zhaiyk, Zhalpaktal and in the complexes of the necropolises Mokrinsky I, Karaozen (Mokrinsky III), Koshkar, Zhalpaktal I, Rayym I, Segizsay (Lebedevka VIII) from the middle of the twentieth century to the present day. As a result of the study, the types of grave structures, funeral rites and their reflection in modern Kazakh society were determined in the Golden Horde time.

Keywords: North-Eastern Caspian region; Golden Horde; Jochi Ulus; funeral rites; necropolis complexes.